

УДК 353:327

С.М. САХНО

СПІВРОБІТНИЦТВО ЄС ІЗ ДЕРЖАВАМИ ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Сахно Станіслав Миколайович – аспірант кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджується різні маршрути постачання енергетичних ресурсів до країн ЄС із регіону та аналізується їх значення, аналізуються можливість формування спільної енергетичної політики ЄС в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Ключові слова: Чорноморсько-Каспійський регіон, енергетична політика ЄС, диверсифікація джерел енергопостачань.

Исследуются разные маршруты поставок энергетических ресурсов в страны ЕС из региона и анализируется их значение, анализируется возможность формирования совместной энергетической политики ЕС в Черноморско-Каспийском регионе.

Ключевые слова: Черноморско-Каспийский регион, энергетическая политика ЕС, диверсификация поставок энергетических ресурсов.

It is being studied different energy supply routes to EU from the region and as well as its role analysis, it is being analyzing the possibility to form the joint energy policy of EU in Black Sea-Caspian region.

Key words: Black Sea-Caspian region, energy policy of EU, diversification of energy supply routes.

© С.М. Сахно, 2012

Постановка проблеми. Ефективна політика держави в сфері енергетики є однією з найважливіших умов її економічної безпеки. Це положення є особливо актуальним у постбіполярну епоху, коли скорочуються природні запаси вуглеводнів, різко коливаються ціни на енергоносії, ускладнюються питання їх транзиту, підвищуються екологічні вимоги.

Недостатність первинних носіїв у будь-якій країні актуалізує зовнішньоекономічну складову політики для того, щоб нівелювати негативні наслідки таких умов. Більшість країн ЄС є енергозалежними, тому змушені постійно приділяти увагу формуванню ліберального ринку, впровадженню енергозберігаючих технологій, розбудові потужностей, які використовують енергію сонця і вітру, та диверсифікації енергоносіїв як засобу підвищення надійності енергетичного забезпечення.

В ЄС ніколи не приховували своїх енергетичних інтересів у Чорноморсько-Каспійському регіоні (далі – ЧКР), а також намірів відігравати активнішу роль у врегулюванні «заморожених конфліктів», що жевріють у зазначеному регіоні, з огляду на перспективи проходження через нього нових трубопроводів з країн Центральної Азії в обхід Росії. Таким чином, наразі інтерес ЄС до ЧКР пов'язаний із планами Євросоюзу щодо будівництва нових трубопроводів з країн Центральної Азії в обхід Росії. Тому країни-члени ЄС розпочали пошуки можливостей для посилення політичного й економічного впливу в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Більше того, оскільки власне ЄС частково належить до Чорноморсько-Каспійського регіону через Румунію та Болгарію, він зацікавлений у побудові стабільних та прозорих відносин з країнами ЧКР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча політологічний вимір енергетичного співробітництва ЄС із країнами ЧКР ще не став предметом окремого наукового дослідження в Україні, різні аспекти енергетичної політики в Чорноморсько-Каспійському регіоні, зростання ролі ЧКР у сфері видобутку та транзиту енергетичних ресурсів активно обговорювалися на Міжнародній конференції «Каспійсько-Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку» (Київ, 26-28 червня 1998 р.); Першій міжнародній науково-практичній конференції «Україна і проблеми безпеки транспортних коридорів у Чорноморсько-Каспійському регіоні» (Севастополь, 8-9 червня 1999 р.); Міжнародній конференції «Україна-Туреччина: безпека і співробітництво в Чорноморському регіоні» (Київ, 10-11 квітня 2000 р.); Міжнародній конференції «Нова Європа та виклики безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні: визначення нових орієнтирів співробітництва» (Київ, 23-24 вересня 2002 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нові тенденції у сфері енергетичної безпеки» (Київ, 22 жовтня 2003 р.); Міжнародному круглому столі «Роль Чорноморсько-Каспійського регіону для європейської та глобальної енергетичної безпеки» (Київ, 30 травня 2012 р.).

Матеріали, опубліковані за результатами дискусій, а також інші роботи учасників конференцій дають уявлення про підходи провідних вітчизняних фахівців до проблеми енергетичної співпраці в Чорноморсько-Каспійському регіоні, в тому числі й із Євросоюзом. Це, передусім, праці Б. Парахонського [1-3], Г. Перепелиці [4-5], О. Гончаренка [6-7], Р. Жангожі [8-9], в яких розглянуті міжнародно-політичні й енергетичні аспекти регіональної безпеки, окреслені параметри південно-східного

вектора зовнішньої політики України. Саме в дослідженнях С. Пирожкова [10-12], О. Гончаренка [6-7] й І. Шаблінського [13], де аналізувалися базові позиції країн світу щодо питань енергетичної співпраці та місце й роль України в ній, було широко впроваджено у вітчизняну політичну науку дефініцію «Чорноморсько-Каспійський регіон».

Питання важливості Каспію в гарантуванні енергетичної безпеки Європи розкриваються в дослідженнях американських науковців Р. Катлера [14-15], Е. Кордесмана та Х. Ал-Родхана [16]. На їхній погляд, динаміка сучасного європейського енергетичного ринку спирається на чотири незалежні змінні фактори: геостратегічні ризики, макроекономічні змінні параметри, змінна природа джерел енергоресурсів і нестабільність у сучасних та майбутніх енергетичних видобувних потужностях.

Мета дослідження. Мета й завдання дослідження визначені, виходячи з його науково-теоретичної й практичної актуальності, політичної ваги та стану фахового розроблення його теми. Оскільки у вітчизняній і зарубіжній політології міжнародних відносин зазначена тема комплексно не розглядалася, автор поставив за мету аналіз енергетичної співпраці Європейського Союзу в енергетичній сфері з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону.

Відповідно до мети автор визначив такі конкретні завдання: проаналізувати значення Чорноморсько-Каспійського регіону для Європейського Союзу, дати оцінку основним маршрутам постачання енергетичних ресурсів в регіон, визначити шляхи формування енергетичної політики ЄС щодо регіону в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння основних засад регіональної енергетичної політики ЄС слід мати на увазі, що з часу набуття чинності Договором до Енергетичної хартії вона наповнюється новими документами, які конкретизують завдання та визначають оптимальні шляхи їхнього вирішення. Так, до Європейської енергетичної програми відновлення економіки в 2009-2010 рр. було включено 49 проектів, де акцентовано увагу на електроенергетиці й газопостачанні. У сфері газопостачання виділяються проекти будівництва газових сховищ, які повинні стати, з одного боку елементами стабільності постачань, а з іншого – елементами розширення кола постачальників і, таким чином, зниження можливостей монополізації ринку. В рамках політики диверсифікації джерел енергоносіїв основна увага надається проектуванню та будівництву нових газопроводів, а також терміналів з регазифікації скрапленого газу, пошуку надійних альтернативних його постачальників.

Вагомим спонукаючим чинником помітної активізації спільних зусиль ЄС і пострадянських країн реалізувати проекти диверсифікації джерел енергоресурсів була серія «газових атак» Росії на Україну, Грузію, Азербайджан і Білорусь протягом середини – другої половини 2000-х рр. За загальною оцінкою фахівців Єврокомісії, спроби Росії досягти політичних цілей шляхом енергетичного тиску є неприйнятними в міжнародній практиці й

мають знайти адекватну відповідь у формі вироблення спільної позиції ЄС щодо відносин із країнами-постачальниками енергоресурсів.

Тому Європейський Союз вжив термінових заходів з метою мінімізації статусу Росії як монопольного постачальника енергоносіїв до Європи. В березні 2006 р. Європейська комісія оприлюднила «Зелену книгу: стала, конкурентоспроможна та безпечна європейська енергетична стратегія», а 19 жовтня того ж року – «План дій щодо енергоефективності» та Позиційний документ «Обмеження змін клімату до 2°C: варіанти політичних рішень для ЄС та Світу на період до 2020 р. та надалі».

На сьогодні половина електроенергії в ЄС виробляється з вугілля та газу, ця тенденція зберігатиметься в найближчому майбутньому [17, с. 19], проблема диверсифікації енергоносіїв для ЄС набула особливої актуальності, беручи до уваги й ту обставину, що в найближчі десятиліття потреба Європи в енергоресурсах значно зросте. При всьому бажанні Росія не зможе задовольнити цю потребу, тому коло країн-постачальників енергоносіїв з часом неминуче розшириться за рахунок держав Північної Африки, Близького Сходу, Центральної Азії, а також Каспійського регіону. За деякими прогнозами, їхня частка на європейському ринку збільшуватиметься, а Росії – зменшуватиметься.

Проте, на думку автора, Росія ще довго зберігатиме статус регіонального й світового енергетичного лідера, і в найближчому майбутньому країни ЄС залишаться найбільшим ринком збуту російських енергоресурсів [18]. Тому вельми сумнівно, що кому-небудь незабаром вдасться істотно потіснити Росію на загальноєвропейському енергетичному ринку.

І все ж, під час перегляду енергетичної стратегії ЄС помітно активізував свій діалог з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан) для забезпечення прямого доступу до їхніх енергетичних ресурсів в обхід Росії [19]. Показові в цьому відношенні стали підсумки візитів президента Азербайджану І. Алієва і президента Казахстану Н. Назарбаєва до «столиці ЄС» у грудні 2006 р., намітилося й зростання інтересу ЄС до співпраці з Узбекистаном. А верховний представник ЄС із спільної зовнішньої політики й політики безпеки Х.Солана 1 лютого 2008 р. наголосив, що Євросоюз «має бути серйознішим у стратегії диверсифікації. Це стосується трубопроводу Nabucco, розвитку енергетичного партнерства з Туреччиною, Кавказом і Центральною Азією, включаючи можливість будівництва Транскаспійського трубопроводу» [20].

Дійсно, «Європейська енергетична політика» 2007 р. передбачала в якості одного з варіантів диверсифікації імпорту енергоносіїв прокладання газопроводу «Набукко» (Nabucco), проект якого був розроблений австрійським енергетичним концерном OMV. Цим маршрутом природний газ із Азербайджану (наприклад, через ВТЕ/SCP), Іраку, Ірану й, можливо, Туркменістану мав би надходити через Туреччину (компанія Botas), Болгарію (Bulgargas), Румунію (Transgas), Угорщину (MOL) і Австрію (OMV GAS) до Західної Європи.

З погляду європейців, в цілому «Набукко» є корисним проектом, оскільки природний газ постачатиметься з декількох різних країн, а не тільки з Росії, як у випадку з «Північним потоком» (Nord Stream) по дну Балтійського моря, прокладка якого була достроково завершена 18 квітня 2012 р. Проект «Набукко» фактично ініціювався Європейським парламентом та Радою Європи ще в 2003 р. Хоча й тоді стосовно Ірану існували деякі сумніви, оскільки проти нього могли бути введені санкції, однак цю проблему було розв'язано завдяки створенню транскаспійського газопроводу з Казахстану до Азербайджану.

Таким чином, проект «Набукко» став серйозним конкурентом 1213-км газопроводу «Блакитний потік» (Blue Stream) між Росією й Туреччиною, що діє з лютого 2003 р. через дно Чорного моря, й доводить, що залежність Туреччини від Росії та російської енергетики не повинна сприйматися як ознака виключного стратегічного партнерства. Крім того, Туреччина сподівається на членство у ЄС, що може виявитися важливішим від задоволення геополітичних інтересів Москви, адже окремі пропозиції від ЄС нічим не гірші від зниженої ціни на природний газ. Додатковим чинником на користь «Набукко» виступає прагнення Грузії побудувати газопровід із Супси (на її Чорноморському узбережжі) до України, який згодом дотягнеться до Польщі, але цей проект навряд чи виступить конкурентом для «Набукко», якщо взагалі буде реалізований [21].

ЄС також виявляє зростаючий інтерес до реалізації проекту нафтопроводу «Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ», який на сьогодні є найбільш оптимальним маршрутом для поставок каспійської нафти до Європи. Головна проблема, яка гальмує реалізацію цього проекту впродовж багатьох років, – це відсутність достатньої політичної волі у лідерів потенційно причетних до проекту країн, а також брак достатніх інвестицій. Привертає увагу та обставина, що останнім часом офіційна Варшава виступає доволі потужним генератором ідей щодо створення загальноєвропейської системи енергетичної безпеки [22, с.156-160].

ЄС безумовно необхідні транзитні проекти для імпорту енергоносіїв, але існує багато суперечок стосовно рентабельності того чи іншого варіанта, який би був комерційно вигідний. Необхідно виділити наступні проекти, які знаходять широку прихильність в європейських колах:

- Транскаспійський газопровід у Туркменію через регіон Чорного моря, що був запропонований у 1990-ті рр.; передбачалося, що його потужність складе від 16 до 32 мільярдів кубометрів на рік;

- Казахсько-азербайджанська нафтотранспортна система, що з'єднається з відкритим 13 липня 2006 р. базовим нафтопроводом Баку – Тбілісі – Джейхан із відгалуженням із Тбілісі в порт Грузії на березі Чорного моря; це могло б стати важливим неросійським шляхом транспортування нафти з казахстанського величезного родовища Кашаган; транспортування нафти в Баку п'ятьма танкерами середньої тоннажності видаються короткостроковим паліативом;

- розширення газової труби із Шах-Деніза (Азербайджан) до Південнокавказького газопроводу Баку – Тбілісі – Ерзрум (Туреччина), що був офіційно відкритий 25 березня 2007 р.; запаси природного газу в Шах-Денізі (1,2 трлн. куб. м і 240 млн. т газового конденсату) значно перевищують раніше зроблені оцінки, тому в даному випадку Туреччина буде не тільки споживати, але й транспортувати на Захід азербайджанський газ;

- продовження нафтопроводу Одеса – Броди в бік Польщі, доведення обсягів нафти, що перекачується по ньому, до комерційно вигідних, а не тих 9 млн. т, що пропонувалися, і забезпечення постачання нафти з Казахстану через Чорне море в Одесу для цього трубопроводу.

Уважний розгляд мінерально-сировинних ресурсів Чорноморсько-Каспійського регіону розкрило б його значення для забезпечення загальної енергетичної безпеки ЄС і США, а об'єднані й погоджені дії ЄС та США дозволили б відновити головні проекти 1990-х років для одержання прямого доступу через Чорноморський регіон до каспійської нафти і газу. Серед них - проект Євросоюзу ТРАСЕКА (транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія) й американський проект Східно-Західного енергетичного коридору, що був реалізований лише частково, з Азербайджану в Туреччину, однак не був завершений, як планувалося, до родовищ Казахстану і Туркменістану.

Висновки. За останнє десятиліття європейські й узагалі західні потреби в енергоносіях зросли. Стратегія ЄС повинна чітко показати, що монополізація доступу до каспійських вуглеводнів неприйнятна (на цьому принципі також можна сформулювати базис загальної політики ЄС і США), і що Об'єднана Європа має законні інтереси в одержанні прямого доступу до джерел енергоносіїв. Визначивши основні політичні цілі, документ (що необхідно виробити в якості стратегії енергетичної безпеки) має містити чіткі рекомендації існуючим інститутам і інструментам ЄС - комісарові ЄС з енергетики, спеціальним представникам ЄС у регіонах, місіям ЄС у транзитних державах та країнах-постачальниках енергоресурсів.

Енергетичний документ повинен показати, що ЄС має інтереси в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Євросоюзу необхідно включити постачання енергоносіїв і їхній транзит до кола своїх найважливіших пріоритетів для своїх спеціальних представників на Північному Кавказі й у Центральній Азії, а також для своїх місій в Україні, Грузії і Казахстані. ЄС також може запропонувати почати офіційний діалог з Туркменістаном і Узбекистаном щодо комерційної розробки їхніх родовищ і створення європейської альтернативи російської монополії «одного покупця».

ЄС також варто виступити з експертною допомогою Україні й Молдові в їхніх переговорах із «газових» питань з Росією. Адже РФ прагне зміцнити своє панування над транзитом газу в країни ЄС, підсилюючи контроль над українською трубопроводною системою і Молдовою, використовуючи своє монополіне становище як постачальника. Тому запобігання транспортуванню газу по укра-

їнських трубопроводах під так званім «спільним» українсько-російським (а фактично російським) контролем є головним інтересом ЄС у Східній Європі. Також Європейський Союз повинен опублікувати так званий «Зелений документ з енергії», що може стати першим з офіційних документів ЄС стосовно безпеки енергетики. Цей крок має бути зроблений у відповідь на подвійну проблему, що раптово виникла перед ЄС і Сполученими Штатами: великі перерви в постачаннях енергоносіїв із Росії в Європу, а також триваюча надзалежність Європи від російських енергопостачань.

Нова ініціатива ЄС повинна також передбачити консультації й координацію дій зі Сполученими Штатами над загальною стратегією Заходу і заходами для його енергетичної безпеки. Вона має прояснити те, що енергетична безпека стає ключовим виміром загальної євроатлантичної безпеки, і на цій основі встановити механізм консультацій між ЄС і США. Якщо ж ЄС буде не в змозі знайти спільний євроатлантичний підхід, тоді вироблення енергетичної стратегії можна передати НАТО. Обговорення цієї проблеми в рамках НАТО виглядало б цілком природним, тоді Альянс швидко перетворився б у багатоцільову організацію з безпеки.

ЄС поступово рухається в напрямку своїх довгострокових цілей з гарантування своєї безпеки й спільної зовнішньої політики, однак він ще ніколи не пропонував розробити єдину енергетичну полі-

тику чи, принаймні, стратегію енергетичної безпеки. Причому, якою б не була енергетична стратегія ЄС, вона повинна зосередитися на каспійській нафті і газу. Однак існує думка, що Документ в основному сфокусується на диверсифікованості типів енергоносіїв і меншою мірою буде спрямований на диверсифікованість джерел чи одержання прямого доступу в Каспійський регіон.

Відмова Росії від ратифікації Енергетичної Хартії та активне проведення Кремлем курсу на домінування на західноєвропейському енергоринку активізують зусилля ЄС, спрямовані на співробітництво в енергетичній сфері з іншими країнами, що створює можливості для такої співпраці й для України. Правильна стратегія диверсифікованості повинна зв'язати ЄС із транзитними країнами і країнами-виробниками в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Енергетичний документ ЄС може з'ясувати, нарешті, що енергетичні інтереси Заходу в цьому регіоні спрямовані на прямий доступ до енергоносіїв, а не через територію Росії і що країни, традиційно транзитні для російських енергоносіїв – головним чином Україна і Молдова – не втрачали контроль над своїми трубопровідними системами, віддаючи його «Газпрому». В даний час перша мета ще навіть не декларується, а друга знаходиться під сумнівом, оскільки Росія виявляє амбіції отримати контроль над згаданими транзитними системами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Парахонський Б. Процеси демократизації та розвиток структур громадянського суспільства як чинник регіональної стабільності та безпеки України в Чорноморсько-Каспійському регіоні [Текст] / Б. Парахонський // Україна в Чорноморсько-Каспійському регіоні: поширення євроатлантичних цінностей та демократичний контроль: Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16-17 червня 2005 р. – К.: Логос, 2005. – С. 16-18.
2. Парахонський Б. Розвиток транспортно-комунікаційних комунікацій у Чорноморсько-Каспійському регіоні [Електронний ресурс] / Б. Парахонський. – Режим доступу: http://www.niurr.gov.ua/ru/conference/sevastopol_conf/parahonsky_malarno.htm.
3. Парахонський Б. Україна в системі ГУАМ [Текст] / Б. Парахонський // Центральна Азія і Кавказ. – 2008. – № 3-4 (57-58). – С. 119-134.
4. Перепелиця Г. Як жити відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин [Текст] / Г. Перепелиця // Політика і час. – 2002. – № 4. – С. 50-64.
5. Перепелиця Г. Україна та ГУАМ у новій архітектурі регіональної безпеки [Текст] / Г. Перепелиця // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К.: Планета, 2005. – Вип. 6. – С. 623-635.
6. Гончаренко О. Чорноморсько-Каспійський регіон у системі європейської та глобальної безпеки [Текст] / О. Гончаренко // Розширена Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2003 / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, Фонд Фрідріха Еберта; гол. ред. Б. Парахонський. – К.: Академпрес, 2003. – С. 26-30.
7. Гончаренко О. Кавказький вузол. Проблеми безпеки Каспійсько-Чорноморського регіону [Текст] / О. Гончаренко // Політика і час. – 2004. – № 1. – С. 51-55.
8. Жангожа Р. Гострі кути українсько-російсько-турецького трикутника [Текст] / Р. Жангожа, Л. Негель // Віче. – 1999. – № 11. – С. 92-99.
9. Жангожа Р. Політична складова транспортування нафти з каспійського шельфу трубопроводом Одеса - Броди - Гданськ [Текст] / Р. Жангожа // Розширена Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2003 / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, Фонд Фрідріха Еберта; гол. ред. Б. Парахонський. – К.: Академпрес, 2003. – С. 160-178.
10. Пирожков С. Каспійсько-Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку [Текст] / С. Пирожков. – К.: Логос, 1998. – 288 с.
11. Пирожков С. ГУАМ: проблеми и перспективы развития транспортно-коммуникационных коридоров [Текст] / С. Пирожков. – К.: Логос, 2000. – 328 с.
12. Пирожков С. Енергетична безпека та транзитний потенціал України: зовнішньополітичні аспекти [Текст] / С. Пирожков // Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К.: Планета, 2001. – Вип. 2. – С. 37-58.
13. Шаблінський І. Чорноморсько-Каспійський регіон: безпека транспортно-комунікаційних коридорів та еліти країн регіону [Текст] / І. Шаблінський // Україна в Чорноморсько-Каспійському регіоні: поширення євроатлантичних цінностей та демократичний контроль: Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16-17 червня 2005. – К.: Логос, 2005. – С. 23-27.
14. Cutler R.M. Just What is «GUUAM» Anyway? [Електронний ресурс] / Robert M. Cutler // Research Fellow, Institute of European and Russian Studies, Carleton University. – Режим доступу: <http://www.robertcutler.org>.
15. Cutler R.M. A Strategy for Cooperative Energy Security in the Caucasus [Електронний ресурс] / Robert M. Cutler // Caspian Crossroads. – 1997. – № 1. – Режим доступу: <http://www.robertcutler.org/ar97cxr.htm>.
16. Cordesman A.H. The Changing Risks in Global Oil Supply and Demand: Crisis or Evolving Solutions? [Текст] / Anthony H. Cordesman, Khalid R. Al-Rodhan // Center for Strategic and International Studies. – 2005, October, 3. – P. 3-9.
17. Корсунський С. Європейська енергетична політика [Текст] / С. Корсунський // Політика і час. – 2007. – № 2. – С. 19.
18. The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>.

19. Уткин А.И. Геоструктура грядущего века [Электронный ресурс] / А.И. Уткин. – Режим доступа: http://iicas.org/articles/library/libr_rus_10_3_00_1.html.
20. Speech by Javier Solana, EU High Representative for the Foreign Common and Security Policy «The External Energy Policy of the European Union» at the Annual Conference of the French Institute of International Relations (IFRI) [Текст].
21. Alkhazashvili M. Interest Growing in GUEU Pipeline/Georgian Messenger [Электрон-ний ресурс] / М. Alkhazashvili. – Режим доступа: http://www.messenger.com.ge/issues/1331_april_5_2007/eco_1331_3.htm.
22. Гринько С. Роль енергетичного питання в сучасній геополітиці [Текст] / С. Гринь-ко // Нові тенденції у сфері енергетичної безпеки: Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2003. – К.: Логос, 2004. – С. 156-160.